

tezkire

Düşünce - Siyaset - Sosyal Bilim

Modern Dünyada Dini Hareketler: İhya mı Tecdit mi İcat mı?

Ekim - Aralık 2023

Yıl: 32 - Sayı: 86

tezkire

tezkire

Düşünce - Siyaset - Sosyal Bilim

ISSN: 1302-7875

e-ISSN: 2822-5112

Üç Aylık, Uluslararası, Akademik ve
Hakemli Dergi

Tezkire Yayınları Adına Sahibi

Ömer ARLI

Genel Yayın Yönetmeni

Yunus BADEM

Yazı İşleri Müdürü

Yunus MUCAN

Sayı Editörü

Hicret K. TOPRAK

Yayın Kurulu

Yasin AKTAY, M. Veysel KARATAŞ,

Murat GÜZEL,

Fatih AKYÜZ

Yönetim Yeri

Kızılırmak Mah.

1443. Cad. No: 25

Çankaya - Ankara

Alemdar Mah.

Çatalçeşme Sk. No:42/2

Cağaloğlu / İstanbul

(0212) 514 82 93

Baskı

Sebat Ofset

Sertifika No: 74481

Baskı Tarihi: 2023

Yıllık Abonelik Bedeli

Kurumsal Abonelik: 650 TL

www.tezkiredergisi.org

tezkiredergisi@gmail.com

Tezkire, İSAM, İdealonline, Asos,
ResearchBib ve EuroPub
dizinlerinde taranmaktadır.

Danışma Kurulu

AKTAY, Aydın (Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi),

AKIN, Mahmut Hakkı (Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi),

ALVER, Köksal (Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi),

AYDEMİR, Mehmet Ali (Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi),

BALCI, Hamit (Serdivan Belediyesi),

BERİŞ, Hamit Emrah (Prof. Dr., YÖK),

BİREKUL, Mehmet (Prof. Dr., Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi),

CANTEMİR, Bekir (Vadi Yayınları),

ÇAĞAN, Kenan (Prof. Dr., Samsun Üniversitesi),

ÇAĞAKI, Fahri (Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi),

ERDEMCI, Cemalettin (Prof. Dr., Siirt Üniversitesi),

GÖKÇEN, Ahmet (Doç. Dr., Samsun Üniversitesi),

GÜNERİGÖK, Mustafa (Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi),

HİRA, İsmail (Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi),

İNCE, Adem (Doç. Dr., Samsun Üniversitesi),

KARAAARSLAN, Faruk (Doç. Dr., Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi),

KOTAN, Şevket (Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi),

UYGUR, Bilsen (Öğr. Gör., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi),

OBUZ, Ömer (Doç. Dr., Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi),

ÖZDURĞUN, Yunus (Dr. Öğr. Gör., Siirt Üniversitesi),

ÖZENSEL, Ertan (Prof. Dr., Karatay Üniversitesi),

SALA, Bedir (Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi),

SALIK, Nuri (Dr. Öğr. Üyesi., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi),

SUBAŞI, Necdet (Dr., MEB),

ŞAHBAZ, Yunus (Dr. Öğr. Gör., Kırıkkale Üniversitesi),

ŞAN, Mustafa Kemal (Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi),

TAŞDELEN, Hacı Musa (Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi),

TEKİN, Ferhat (Prof. Dr., Konya Necmettin Erbakan Üniversitesi),

TOPUZ, Ercüment (Doç. Dr., Van Yüzyüncü Yıl Üniversitesi),

YELKEN, Ramazan (Prof. Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi),

YILDIZ, Recep (Doç. Dr., Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi).

İÇİNDEKİLER

Gündem

Erol GÖKA

İnsan ve Maneviyat Kavramları İçerik Değiştirirken Düşünmek..... 11

Araştırma Makaleleri

Mustafa GÜNERİGÖK

Dini Hareketler Sosyolojisi, Refleksivite ve Belirsizlik
-Türk Modernleşmesi ve Din Hakkında Bazı Ön İzlenimler- 29

Süleyman TURAN

Yeni Dini Hareketler Konusunda Türkiye'deki Literatür..... 43

Mahmut AYDIN

Bir Dinin Adı Olarak 'Hristiyanlık': Ortaya Çıkış Serüveni 55

Yakup ÇOŞTU

Avrupalı Türkler: Din ve Kimlik..... 77

Saadet BAYAZIT

İslami Feminizm: İslami Feminizm Dinî Bir Hareket midir? 97

Kübra ÇAMURDAŞ

Türkiye'de Gelenek ve Modernite Geriliminde Muhafazakârlık:
Hareket Dergisi Örneği..... 129

Söyleşi

Necdet SUBAŞI ile Söyleşen Hicret K. TOPRAK

“Dinî Bütünlüğün Parçalanması ve İçinden Birbirinden Farklı Yapıların, Söylem ve Grupların Çıkması İnsan Varlığının Olmazsa Olmaz Psikolojik, Sosyolojik, Ekonomik ve Siyasi Çıkmazlarından Kaynaklanıyor” 149

Kitap İncelemesi & Tanıtım ve Değini

Ömer Faruk IŞIK

İtiraz Tepki Saflaşma

-Dini İkaz ve Protesto Hareketleri- Hicret K. TOPRAK 157

Rümeysa TAŞKIN

ABUSIONEM -Yeni Dini Hareketlerin İstismar Dünyası-

Süleyman TURAN 169

Necmiye DURMUŞ

Alevilik - Dinî, Politik, Kültürel Kimlik- Gülsüm ENGİN..... 177

Avrupalı Türkler: Din ve Kimlik

Yakup ÇOŞTU*

Özet

Türkiye'den çeşitli Avrupa ülkelerine, özellikle iş gücü bağlamında, geri dönme amaçlı gerçekleştirilen hareketlilik, zamanla zincirleme göç dalgası (aile birleşmeleri, evlilik, vb.), eğitsel ve ekonomik kaygılar, iltica, ikinci ve üçüncü neslin oluşması, yaşanılan ülkenin vatandaşlığına geçiş, cenazelerinin buldukları ülkelerde kendilerine tahsis edilen mezarlıklara defnedilmesi gibi çeşitli nedenlerden dolayı kalıcı hale gelmeye başlamıştır. Avrupa'nın kültürel mozağının bir parçası haline gelen Türklerin gündelik yaşam tecrübeleri sosyal bilimcilerin odaklandığı bir konudur. Bu çalışma altmış yılı aşkın süredir Avrupa'da var olma mücadelesi veren Türklerin gündelik dini yaşantısı ile sosyal kimlik ve aidiyet yönelimi üzerine analizler ihtiva etmektedir. Bu kapsamda, Avrupalı Türklerin gündelik dini yaşantısında Türkiye kökenli dini grup ve cemaatlerin uzantılarının önemli bir rol oynadığı ifade edilebilir. Kendine özgü bir 'cemaat' yapılanması içerisinde teşkilatlanmış etno-dinsel dayanışma ağları ile Türk Diyanet Vakıfları, gündelik dini hayatın lokomotifleri olarak işlev görmektedir. Türk varlığının sosyal kimlik ve aidiyet yönelimini ise göç öncesi, göç süreci ve sonrasında tecrübeler ile göçmen kuşakların sahip olduğu etnik, dilsel, dinsel, kültürel ve siyasal kodları şekillendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Avrupalı Türkler, Göç, Göçmen Kuşaklar, Din, Kimlik

Abstract

The mobility from Turkey to various European countries, especially in the context of labour force, has started to become permanent for various reasons such as chain migration waves (family reunions, marriage, etc.), educational and economic concerns, asylum, formation of second and third generations, transition to the citizenship of the country of residence, and burial of their bodies in the cemeteries allocated to them in the countries where they live. The daily life experiences of Turks, who have become a part of Europe's cultural mosaic, are a topic of focus for social scientists. In this context, this paper analyses the daily religious life of Turks, who have been struggling to exist in Europe for more than sixty years, and their social identity and belonging orientation. In this context, it can be stated that extensions of religious groups or communities originating from Turkey play an important role in the daily religious life of European Turks. With their ethno-religious solidarity networks organized within a unique 'community' structure, Turkish Religious Foundations function as the locomotive of daily religious life. The social identity and belonging orientation of the Turkish entity is shaped by the experiences before, during and after migration and the ethnic, linguistic, religious, cultural and political codes of the migrant generations.

Keywords: European Turks, Migration, Immigrant Generations, Religion, Identity

* Prof. Dr., Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Anabilim Dalı,
E-posta: yakupcostu@hitit.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5672-9226

Giriş

Yurt dışındaki Türk varlığı üzerine sosyal bilimlerin tüm alanlarından akademisyenler, araştırmacılar onlarca çalışma kaleme almışlardır. Her bir araştırma, farklı etnik, ideolojik, kültürel ve dinsel topluluklar halinde yaşayan Avrupalı Türklerin, kimlik yönelimleri, sosyal, siyasal, ekonomik ve dinsel yaşam biçimlerini çeşitli açılardan ele almaktadır.

1950'lerin sonlarından itibaren Türkiye'den, yoğun bir biçimde, genel olarak ekonomik, siyasal, eğitsel ve sosyal nedenlerle çok sayıda kişinin başta Avrupa ülkeleri olmak üzere yurt dışına göç etmeye başladığı bilinmektedir. Günümüzde ise Türkler, yaşadıkları ev sahibi ülkelerin kamusal hayatında göz ardı edilemeyecek demografik bir güç haline gelmişlerdir. Bu çalışmada, Avrupalı Türklerin din ve kimlik yapılanmasına dair, uzun yıllardır konu üzerine yaptığımız araştırma ve incelemelerden hareketle, deskriptif analizler yapılacaktır. Bu kapsamda, Avrupalı Türklerin gündelik dini yaşantısı ve kimlik yönelimi makro-sosyolojik bir yaklaşımla ele alınacaktır.

Göç ve Göçmenlik Üzerine

Göç olayı, yani insanların bir yerden başka bir yere hareketliliği/yer değiştirmesi, insanlık tarihi kadar eskidir. Bir mekânda bulunma/yerleşik olma ile ayrılma/göçebe olma durumu, tarihsel süreç içerisinde çok farklı biçimlerde tecrübe edilmiştir. İnsanları bir mekâna, toprağa ya da bölgeye bağlayan ile oradan ayrılmaya ya da başka bir yere yönelmeye sevk eden nedenler sosyal bilimcilerin merak ettiği ve üzerine düşündüğü hususlar arasında yer almaktadır. İnsani bir eylem olarak bulunma ve ayrılmanın toplumsal yönü sosyolojik muhayyileyi ilgilendiren bir husustur. Bu muhayyile, söz konusu eylemi kendi sosyal gerçekliği içerisinde anlamlandırılmaya ya da açıklanmaya çalışılmaktadır.

Bir mekânda bulunma, yerleşik olma ile ayrılma/göç etme durumu, motivasyon kaynağıyla doğru orantılıdır. En basit anlatımla, yaşam koşullarına uygunluk ya da uygunsuzluk, bulunma ve ayrılmayı belirler. Tarihsel süreçte insan hareketliliğine bakıldığında, hareketin, ayrılmanın temel nedeni olarak bu durum karşımıza çıkmaktadır. Yerleşilen alanın yetersizliği, eksikliği ile yeni mekânın cezbedici özelliği insanları yer değiştirmeye/göçe sürüklemiştir. Bir mekânda bulunma, düzen ve statik olma ile ilişkili iken, o mekândan ayrılma değişim ve dinamik olma durumunu ifade eder. Durağanlıktan daha ziyade değişim üzerine konuşmak da daima ilgi çekici ve merak konusu olmuştur. İnsani bir eylem olması itibarıyla göç olayı da kendi özgül nedenselliği içerisinde anlamlandırılır. Yani neden-sonuç ilişkisi bağlamında konuya yaklaşmak, göç

öncesi, göç sırası ve göç sonrası aşamaları analitik olarak ayırıştırılmayı, konunun makro ve mikro süreçlerini analiz edebilmeyi kolaylaştırır. Göçü doğuran nedenlerle göç sonrası yaşananlar arasındaki bağı ortaya çıkartmak ancak göç konusuna analitik bakışla mümkün olabilir.

Göçün birçok yönden göçmen psikolojisi ve sosyolojisi üzerinde travmatik etkisi vardır. Göç eden birey, tüm hayatını değiştirmeyi ve yeni bir başlangıç yapmayı göze almaktadır. Göç edilen çevrenin şartları, orada edinilen kazanımlar ile yeni doğan nesillerin yaşam tecrübeleri, göç öncesi hâkim geleneksel inanış, değer, norm ve pratiklerin zamanla kaçınılmaz bir biçimde değişim ve dönüşümüne zemin hazırlamaktadır. Öyle ki, göç süreciyle farklı kültürler, sosyal katmanlar ve insanlar karşı karşıya gelebilmekte ve göçmen bireylerin sosyalleşme tecrübeleri çeşitlenmektedir. Bu da göç sonrası süreçte sosyal, kültürel, dinsel ve kimliksel alanlarda kırılmaların ve çatışmaların yaşanmasına zemin oluşturmaktadır.

Avrupalı Türkler ve Gündelik Dini Hayat

Avrupa ülkelerinde yaşayan Müslüman nüfus, yerli ve göçmen olmak üzere iki kategori içerisinde değerlendirilmektedir. Kıta Avrupa'sının ilk Müslüman yerleşimcileri, Endülüs Emevî Devleti ile Osmanlı İmparatorluğu dönemlerinden kalan Doğu ve Güney Avrupa ülkelerindeki (İspanya, Güney İtalya, Arnavutluk, Bosna, Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya, Romanya gibi) Müslüman olan yerli halk oluşturmaktadır. Avrupa'daki göçmen Müslümanları ise, 20. yy'ın ikinci yarısı boyunca, özellikle II. Dünya Savaşı sonrası nüfus hareketliğinin bir sonucu olarak Türkiye, Fas, Tunus, Sahra Altı Afrika, Asya ve Orta Doğu'dan ekonomik ve siyasi nedenlerle göç ve iltica yoluyla gelen nüfus oluşturmaktadır. Bu Müslüman nüfus, Avrupa'nın ekonomik ve endüstriyel açılardan gelişmiş ülkelerine (Almanya, Fransa, İngiltere, Belçika, Hollanda, Avusturya, İsveç, Danimarka gibi) yerleşmiş ve zamanla zincirleme göç dalgaları ve ikamet edilen ülkelerde doğan nesillerle birlikte yadsınamayacak bir orana ulaşmıştır (Triandafyllidou, 2010). Bugün Avrupa genelinde 45 milyonun üzerinde Müslüman nüfusu bulunmaktadır. Müslümanların nüfus içindeki payının 2030 yılında yaklaşık üçte bir oranında artması beklenmektedir. Rakamla ifade edilecek olursa, Avrupa'nın Müslüman nüfusunun 60 milyona çıkması öngörülmektedir. En büyük artışların, devam eden göçün etkisiyle, Batı ve Kuzey Avrupa'da gerçekleşmesi muhtemeldir.¹

¹ Bkz. <https://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/11/2011/01/FutureGlobalMuslimPopulation-WebPDF-Feb10.pdf> (Erişim tarihi: 09.10.2023).

II. Dünya Savaşı sonrası Avrupalı Devletler hızlı bir ekonomik kalkınma sürecine girerek savaşın yaralarını sarmaya çalışmışlardır. Endüstrileşme hamleleri kapsamında Avrupalı Devletler-işgücü açıklarını karşılamak üzere- çevre ülkelere, özellikle 'Güney Avrupa' ülkelerine² yönelmişlerdir. Bu ülkelerin ucuz işgücü, cazip ve kârlı bir kaynak olarak görülmüş ve kullanılmıştır (Turan, 1997). Bu da Kıta Avrupası devletlerinin ekonomik kalkınmasında önemli itici rol oynamıştır (Abadan-Unat, 2006). Bu kapsamda, 1960'lı yılların başlarından itibaren Avrupalı Devletler, Türkiye Cumhuriyeti'yle ikili işgücü anlaşmaları yapmaya başlamışlardır.³ Yapılan bu anlaşmalar kapsamında çeşitli iş kollarında çalıştırılmak üzere Avrupa ülkelerine giden Türk işçilerle göç süreci başlamıştır.

Türkiye'den yurt dışına iş gücü bağlamında geri dönme amaçlı gerçekleştirilen hareketlilik, zamanla zincirleme göç dalgaları, aile birleşmeleri, eğitsel ve ekonomik nedenler, iltica veya sığınmacı, genç kuşakların oluşması, yaşanan ülkenin vatandaşlığına geçiş ve cenazelerinin buldukları ülkelerde kendilerine tahsis edilen mezarlıklara defnedilmesi gibi nedenlerden dolayı kalıcı hale gelmeye başlamıştır. Günümüzde Avrupalı Türkler, yaşadıkları ülkelerin ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasal hayatında önemli bir demografik güç haline gelmişlerdir. T.C. Dış İşleri Bakanlığı'nun verilerine göre, yurtdışında yaşayan 6,5 milyonu aşkın Türk vatandaşının yaklaşık 5,5 milyonu Batı Avrupa ülkelerinde yerleşik durumdadır.⁴ Türkiye'den Avrupa ülkelerine devam eden göç süreci ve göç edilen ülkelerde doğan nesillerle bu nüfus her geçen gün artmaya devam etmektedir.

1960'ların başlarından itibaren Avrupa ülkelerine 'misafir işçi' olarak giden Türklerle ilgili hem gönderen ülke Türkiye hem de göç alan ülkeler, 'geri dönecekler' düşüncesiyle göçün ilk yıllarında herhangi bir politika belirlemedikleri görülmektedir (Turan, 1997; Çoştu, 2018). 1970'li yılların sonlarına doğru misafir Türk işçilerin geçici olmayıp kalıcı olduğu kanaatinin oluşmaya başlaması göç alan ülkeleri, bu göçmen nüfusa yönelik birtakım yasal (sosyal güvenlik yasaları, aile birleşimi yasası gibi) düzenlemeleri hayata geçirmeye yöneltmiştir. Bu

² Güney Avrupa' coğrafyasında şu ülkeler yer almaktadır: i.) Klasik Güney Avrupa Ülkeleri: Portekiz, İspanya, Güney İtalya, Yunanistan. ii.) Türkiye, Yugoslavya. iii.) Avrupa Ülkelerinin sömürge yönetimi altında kalmış ülkeler; Cezayir, Fas, Tunus, Suriye ve Lübnan Fransa; Kıbrıs, Ürdün, Irak ve Mısır İngiltere; Libya İtalya'nın egemenliği altında kalmıştır (Abadan-Unat, 2006).

³ Bu kapsamda, söz konusu ülkeler Türkiye'ye de yönelmişler ve 1961 yılında Almanya ile başlayan ikili işgücü anlaşmaları zinciri, 1964'te Avusturya, Belçika ve Hollanda, 1965'te Fransa, 1967'de İsveç, 1969'da İsviçre, 1970'te de Danimarka ile devam etmiştir (Abadan-Unat, 2006).

⁴ Bkz. <http://www.mfa.gov.tr/yurtdisinda-yasayan-turkler.tr.mfa> (Erişim tarihi: 25.10.2023).

yasal düzenlemelerin temelinde, yaşanan ülkeye uyumun sağlanması ve göç dalgalarının kontrol altına alınması yer almaktadır. Göç veren ülke olarak Türkiye ise, yine bu tarihlerde, çeşitli Avrupa ülkelerinde yerleşik vatandaşlarının sosyal, kültürel ve dini kimliklerinin korunması için birtakım adımlar atmaya başlamıştır.⁵

1960'ların başlarından 1980'lerin ortalarına kadar geçen yaklaşık yirmi yılı aşkın zaman, Türk göçmenlerin kendi kaderlerine bıraktığı bir döneme işaret etmektedir. Bu süre içerisinde bahsi geçen topluluğa yönelik kültürel ve dinsel faaliyetlerin çoğunlukla Türk göçmenlerin bireysel gayretleri veya Türkiye bağlantılı dinsel ve siyasal grup bağlantıları eliyle yürütülmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu faaliyetler, bir taraftan ev sahibi toplum içerisinde azınlık olarak yaşayan Türklerin dinsel, kültürel ve etnik varlıklarının korunması ve devam ettirilmesinde anlamlı işlevler üstlenmiştir. Diğer taraftan, anavatan menşeli ideolojik ve politik ayrılıklar, dini söylem farklılıkları gibi ayrıştırıcı unsurlar ise, topluluk arasında birlik ve beraberliğin tesisini zorlaştıran, çatışma ve rekabeti derinleştiren bir işlev de görmüştür (Coştu, 2018).

Avrupalı Türklerin dini alandaki örgütlenme çalışmaları 1970'li yılların ortalarına denk gelmektedir. Anavatana geri dönme ümidi azalan topluluk üyeleri, kiralanana, satın alınan ya da inşa ettirilen mekânları mescit/cami/cemevine dönüştürmek suretiyle özgül etno-dinsel aidiyet dünyası inşa etmeye başlamışlardır. Söz konusu bu mekânların, dini pratiklerin ifa edildiği yerler olmalarının yanı sıra, her türlü eğitsel, sosyal ve kültürel faaliyetlerin yürütüldüğü alanlar haline dönüşmesi, göçmen Türkleri buraların merkez alındığı vakıf ve dernekler halinde kurumsallaşmaya itmiştir. Günümüzde Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde dini merkezli faaliyet yürüten Türklere ait vakıf ve derneklerin çoğu, belli bir dini mekân (cami, dergâh, cemevi, gibi) etrafında örgütlenmiştir. Bu dini yapılarda, din hizmetlerinin yanında topluluğun beklentilerine yönelik yürütülen eğitsel ve kültürel faaliyetler, hem dini ve milli değerlerin korunmasına ve genç nesillere aktarılmasına hem de yaşanan ülkeye uyum sürecine önemli katkılar sağlamaktadır.

Avrupa'daki Türk göçmenlere ait dini organizasyonların ya da başka bir ifadeyle etno-dinsel dayanışma ağlarının tesis edilmesi sürecinde, topluluğu oluşturan alt grupların göç nedenleri, yerleşim örüntüleri ve kimlik vurguları ile Türkiye'nin siyasi, ideolojik ve dini yapısı

⁵ Bunlar arasında, 1970'lerin sonlarında Ramazan ayı ve Kurban Bayramı münasebetiyle Diyanet İşleri Başkanlığının Avrupa'da Türk işçilerinin yoğun olarak bulunduğu ülkelere 'mevsimlik din görevlisi' gönderilmesi zikredebilir (Coştu, 2018).

belirleyici bir rol üstlenmiştir (Küçükcan, 1999; Perşembe, 2005; Önal, 2016). Tesis edilen bu sivil örgütlenmeler, topluluğu oluşturan her bir alt grubun etnik, kültürel, ideolojik ve politik söylemlerine göre farklılaşmaktadır. Başka bir ifadeyle, göçmenlerin toplumsal önceliklerindeki farklılıklar ile etno-dinsel kimlik vurguları, söz konusu dayanışma ağlarının tesisine yansımıştır (Sirkeci, Bilecen, Çoştı, vd., 2016).

Avrupa'da Türklere yönelik din hizmet sunan sivil örgütlenmelerin önemli bir kısmı, Türkiye'deki dini grup, cemaat ve hareketlerin lokal söylemlerinin ve parçalanmışlıklarının adeta bir izdüşümünü yansıtmaktadır. Türklere ait dini yapılanmaların söylem içerikleri ve ideolojik duruşları, büyük oranda Türkiye'de belirlenen gündemi takip etmekte, geçmiş tasavvurları gibi gelecek tasarımları da söz konusu ideallere göre şekillenmektedir (Küçükcan, 2004; Çelik 2008).

Makro bir yaklaşımla Avrupa ülkelerinde yerleşik Türklerin tesis ettiği dini organizasyonların sahip olduğu etno-dinsel söylem içeriklerini genel olarak dört temel kategori altında sınıflandırmak mümkündür (Ayrıntılı bilgi için bkz. Çoştı, 2019):

- 1. Tasavvufi Hareketlere Bağlı Organizasyonlar:** Bu kategoride, Türkiye'de faaliyet yürüttüğü bilinen tasavvufi hareketlerin dini söylemlerinin takipçileri ya da sempaticanı olan göçmenler tarafından tesis edilen vakıf ya da kuruluşlar yer almaktadır.
- 2. Dinsel Hareketlere Bağlı Organizasyonlar:** Bu kategori içerisindeki vakıf ve dernekler, tasavvufi bir oluşumdan daha çok Türkiye'de dini bir cemaat olarak ön plana çıkan hareketlere yakın duran ya da sempatican göçmenler tarafından tesis edilmiştir.
- 3. Dini-Politik Hareketlere Bağlı Organizasyonlar:** Bu kategori içerisinde, Türkiye'deki hem dini hem de politik bir söyleme sahip hareketlere iltisaklı göçmenlerin tesis ettikleri kuruluşlar yer almaktadır.
- 4. Türk Diyanet Vakıfları:** Bu kategoride, Avrupa ülkelerindeki "Türk Diyanet Vakıfları"⁶ bulunmaktadır. Bu vakıflar, çoğunlukla Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yurt dışı teşkilatlarıyla⁷ ortak hareket etmektedir.

⁶ 1982'de Belçika'da "Belçika Diyanet Vakfı", 1982'de Hollanda'da "Hollanda Diyanet Vakfı (HDV)", 1984'te Almanya'da "Diyanet İşleri Türk İslam Birliği (DİTİB)", 1984'de İsveç'te "İsveç Diyanet Vakfı", 1985'te Danimarka'da "Danimarka Türk Diyanet Vakfı", 1986'da Fransa'da "Fransa Diyanet İşleri Türk İslam Birliği (DİTİB)", 1987'de İsviçre'de "İsviçre Türk Diyanet Vakfı (ITDV)", 1990'da Avusturya'da "Avusturya Türk İslam Birliği (ATİB)", 2001'de İngiltere'de "İngiltere Türk Diyanet Vakfı (ITDV)" kurulmuştur (Çoştı, 2018).

⁷ Diyanet İşleri Başkanlığının yurtdışındaki T.C. Büyükelçilikleri nezdinde Din Hizmetleri Müşavirlikleri, Başkonsolosluklar nezdinde de Din Hizmetleri Ataşelikleri ve Ataşe Yardımcılıkları adı altında yurt dışı teşkilatı bulunmaktadır (Çoştı, 2018).

Türkiye’de din hizmetleri ve dini irşat görevi kamusal düzeyde anayasal olarak Diyanet İşleri Başkanlığı uhdesinde yürütülmektedir. Yurt dışında ise, Türk Diyanet Vakıfları buldukları ülkelerin yasal düzenlemelerine göre tesis edilmiş diğer vakıf ve dernekler gibi birer örgütlenmedir. 1980’lerin ortalarından itibaren Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yurt dışında teşkilatlanmaya başlaması, Diyanet İşleri Başkanlığı’nın Türkiye’nin göçmen vatandaşlarını sahiplenmesi ve devlet eliyle onlara din hizmeti götürmesi olarak değerlendirilebilir. Bu aynı zamanda, dinsel alanda gözlemlenen ayrılıkların ve farklılıkların giderilmesine, birlikteliğin ve beraberliğin sağlanmasına yönelik bir adım olarak da düşünülebilir (Coştu, 2018).

Avrupalı Türklerin etno-dinsel yaşamındaki bu çeşitlilik, bir taraftan zenginlik olarak değerlendirilebilirken diğer taraftan dini grupların kendi aralarındaki farklılıkların ayrıştırıcı özelliği nedeniyle de ciddi sorunlara neden olabilmektedir. Bu yapılanmaların hizmet alanlarında gözlemlenen temel dinsel ve toplumsal farklılaşma nedenleri hakkında şu hususlar zikredilebilir:

Dinsel dayanışma ağlarının çoğunluğu Türkiye’deki dini grup, cemaat ve hareketlere iltisaklı ya da sempatizan Türk göçmenler tarafından tesis edilmiştir. Söz konusu bu örgütlenmelerin özgül cemaat yapılarını koruma çabası ile dini, politik ve ideolojik söylemlerindeki farklılaşmalar, gruplar arası rekabetin ve zaman zaman da gerilimlerin oluşmasına neden olabilmektedir. Dinsel/mezhpsel, düşünsel, sosyal ve ekonomik temelli bu gerilimler, göçmen topluluk içerisinde ayrışma kaynağı olabildiği gibi, grupsal birlikteliği ve sosyo-kültürel bütünlüğü zedeleyici bir role de sahip olabilmektedir.

Avrupalı Türklere ait cami/mescit/dergâh/cemevi merkezli dini örgütlenmelerin sayısı her geçen gün artmaktadır. Yaşanan artış beraberinde, din hizmeti alanında rekabeti gündeme getirmektedir. Bu rekabet, topluluk içinde din üzerinden bir hâkimiyet mücadelesine dönüşebilmektedir. Mevcut dinsel sivil örgütlenmeler, göçmenler arasında tutunabilmek için bir taraftan hizmet alanlarını çeşitlendirmekte ve böylelikle müntesiplerinin sayısını çoğaltmayı hedeflemektedirler. Diğer taraftan da yeni dini mekânların tesisi için yoğun bir çaba gösterilmekte ve bununla da kurumsal yapının daha güçlü bir şekilde hissettirilmesi hedeflenmektedir.

Çoğunlukla Türkiye’deki dinsel ve politik grupların uzantısı olarak faaliyet yürüten bu organizasyonların dinsel anlayış ve yorum farklılıkları, anavatanda gündelik hayat içinde sıradanmış gibi görünebilir. Fakat yurt dışında azınlık olarak yaşayan topluluklar için bu durum,

cididi sorunlara zemin hazırlayabilmektedir. Örneğin, namaz vakitleri ile Ramazan aylarında imsak ve iftar vakitlerini düzenleyen takvim/imsakiyelerdeki farklılıklar, sıradanlığı bozan bir husus olarak gözlemlenmektedir. Özellikle de Kuzey Avrupa ülkelerinde yaz aylarında uzayan günlerde namaz vakitlerinin belirlenmesi hususu önemli tartışma konusu haline gelmektedir. Ramazan ayının yaz aylarına geldiği dönemlerde ise, bu sorun daha da karmaşıklaşabilmektedir. Bir taraftan takvimler arasındaki fark (iftar ve imsak vakitleri), diğer taraftan da bazı takvimlerin özellikle yatsı namazının (teravih namazını da içine alan) vakti konusundaki farklı yaklaşımı, topluluk arasında hangi takvime uyulacağı konusunda karışıklığa ve tartışmalara yol açabilmektedir.

Namaz vakitleriyle ilgili farklılaşmanın dini gruplar açısından sembolik bir önemi olduğu açıktır. Bu durumun Avrupalı Türkler arasında oluşturduğu açık rahatsızlığa dini örgütlerin ve yöneticilerinin ilgisiz kalmaları da dikkat çekicidir. Zayıf da olsa zaman zaman girilen çözüm arayışlarının başarısızlıkla sonuçlanması, bu konudaki farklılığın ayrıştırıcı işlevinden ve dini gruplara varlık zemini sağlamasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Her bir grubun hakikati temsilde kendine olan vurgusu ve diğer oluşumlardan kendini ayrıştırarak varlığını sürdürme isteği, bu konudaki farklılaşmanın temel nedenidir. Göçmen topluluklar arasında inançsal pratiklerin ifasıyla ilgili birtakım ayrılıklar, azınlık olarak yaşanan ülkede hem grupsal hem de etno-dinsel birlikteliğin ve bütünlüğün korunmasında zayıflatıcı bir role sahip olabilmektedir.

Dinsel organizasyonların hizmet alanlarındaki farklılaşmanın bir diğer nedeni ise, 'dinsel kimlik' ile ilgili farklı tasavvurlarla ilgilidir. Örneğin dinsel kimliği gelenek, muhafazakârlık, milliyetçilik, modernlik, etnik farklılık ve politik duruş gibi çeşitli yaklaşımlardan hareketle tanımlama biçimi, dinsel dayanışma ağlarını heterojen bir yapıya sürüklemektedir. Dinsel kimliği tanımlamada esas alınan kıstas, dini tutum ve davranışları şekillendirdiği gibi yürütülen faaliyet türlerini de belirlemektedir.

Avrupalı Türklerin Kimlik Yönelimleri

Altmış yılı aşkın süredir çeşitli Avrupa ülkelerinde yerleşik Türk varlığının sosyal kimlik ve aidiyet algıları üzerine odaklanan araştırmaların, genellikle kuşaklar arası farklılaşma üzerinden konuyu tartışmaya çalıştıkları görülmektedir. Bahsi geçen çalışmalarda, kuşakların kimlik algısında, anavatanından getirilen ve korunmaya çalışılan kimlik ile ev

sahibi toplumda edinilen/kazanılan kimlik yaklaşımları ön plana çıkmaktadır. Bu iki farklı kimlik tasavvurunun kuşaklara (birinci, ikinci, üçüncü, vd.) göre farklı tezahür biçimleri üzerinden konular ele alınmaktadır (bkz. Turan, 1997; Abadan-Unat, 2006; Yazgan, 2010; Şahin, 2010; Anık, 2011; Akıncı, 2014; Kaya, 2015; Şimşek, 2016). Kuşak farklılıkları üzerinden konunun ele alınması anlamlıdır. Nitekim burada her bir kuşağın kendi özgül durumuna odaklanması, azınlık toplulukların çoğunluk ev sahibi toplum içerisindeki sosyal kimlik ve aidiyet algısı, yerleşim örüntüsü, sosyo-kültürel ve ekonomik durumu, sivil örgütlenme biçimi, uyum süreci, birlikte yaşama kültürü gibi farklılaşan ve benzeşen yönlerinin analiz edilmesinde kolaylaştırıcı bir rol oynamaktadır (Çoştı, 2016).

Kuşak kavramı, “bir toplumun yaklaşık olarak aynı zamanlarda doğan üyelerinden oluşan yaş gruplarının bir biçimini” (Marshall, 1999: 439) ya da “aynı zaman diliminde yaşayan, ortak veya benzer deneyimleri olan ve bu ortak deneyimlerinden dolayı benzeşen insan topluluğunu” (Demir ve Acar, 1997: 117) ifade etmek için kullanılır. Aynı zaman diliminde ve bezer sosyal gerçeklik içerisinde bulunma durumu, önceki ve sonraki durumlarla olan benzerlik ve farklılıkların analizini kolaylaştırmaktadır. Çünkü kuşak teriminin, bir nesil ile öteki arasında geçen dönemi ayrıştırıcı bir yönü vardır. Dolayısıyla kuşak konusuna yönelik sosyolojik ilgi de her bir kuşağın özgül deneyimleri bağlamında toplumsal bir değişimi anlamlandırma üzerinedir.

Göç sosyolojisi bağlamında karşımıza çıkan kuşak kavramı ise göç öncesi, göç sırası ve sonrasında aynı zaman dilimini ve ortak deneyimleri paylaşan gruplar için kullanılır. Dolayısıyla göç sürecindeki ilk gruplar ile sonrakiler arasındaki deneyim farklılıkları, göçmen toplulukları analitik olarak ayrıştırmada ve bu ayrıştırma üzerinden göç ve göçmenlik durumunu analiz etmede kolaylaştırıcı bir rol oynar. Bununla birlikte, “hangi kriterlere göre yapılırsa yapılsın, nesillerle ilgili oluşturulan dönemlendirmeler ve bu dönemler için yapılan karakteristik değerlendirmelerin her zaman tartışmaya açık olacağını da belirtmek gerekir” (Bakırcı, 2019: 157).

İlk kuşak/öncü göçmenler: Bu gruptakiler, göç hareketinin öncüleridir. Bu insanlar, yaklaşık aynı zaman diliminde göç sürecine dahil olmaları ve benzer deneyimler yaşamaları nedeniyle ilk/öncü kuşak olarak isimlendirilir. İnsanların bir yerden başka bir yere hareket etmelerinde pek çok neden söz konusu olabilmektedir. İnsanlar göç etme eylemini çoğunlukla bir gerekçe üzerine yapmaktadırlar. Dolayısıyla, ilk göç hareketi mensuplarını bu sürece yönlendiren pek çok mücbir sebep ya da öznel tercih söz konusudur.

Türkiye'den Avrupa'ya göç, ağırlıklı olarak 1960'lı yılların başlarından itibaren yapılan ikili işgücü anlaşmalarına dayanmaktadır. Çoğunlukla 'misafir işçi' statüsünde başlayan bu süreç 1970'lerin ortalarına kadar devam edegelmiştir. Anılan yıllarda Türkiye'den giden bu işçi grupları göçün öncülerini/ilk kuşağı oluşturmaktadır.

1960'ların başlarından 1970'lerin ortalarına kadar gönderilen işçilerin ancak yüzde otuzu nitelikli sınıfta yer alan işçilerdir (Penninx & Van Renselaar, 1976). Başka bir ifadeyle, işçilerin çoğunluğu yirmi ve üzeri yaş, kırsal kökenli, vasıfsız ve eğitimsiz bireylerden oluşmaktadır (Abadan-Unat, 2006; Kaya ve Kentel, 2005; Kaya ve Kentel, 2008). Türkiye'den Avrupa'ya gönderilen işçilerin yirmi yaş ve üzeri bireylerden oluşması, bunların birincil sosyalleşmelerini Türkiye'de yaşadıkları bölgelerde tamamlamış olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu insanlar, belirli bir sosyal, kültürel, etnik ve dinsel kimlik ve karaktere sahip olarak göç sürecine dahil olmuşlardır. Bu gruptakiler buldukları ülkelerde, anavatanda edindikleri veya getirdikleri etnik, dilsel, dinsel ve kültürel kodlar içerisinde kolektif bir kimliğe sahip olarak yaşamaya çalışmışlardır. Bahsi geçen kişiler çoğunlukla kendilerine özgü bir anlam dünyası inşa ettikleri, kentsel mekânlardan izole ve gurbet psikolojisini yaşattıkları mekânlarda ikamet etmişlerdir (Çoştı, 2016).

Göç sürecinin öncüleri olan bu gruptakilerin toplumsal bilinç ve zihniyet algıları üzerinde göç öncesi, sırası ve sonrasında yaşananların etkisi görülmektedir. Göç öncesindeki mücbir sebepler ya da öznel tercih, bu gruptakilerin anavatanla olan mensubiyet ilişkisinde belirleyicidir. Bu mensubiyet ilişkisi ya da bağ, ekonomik, eğitsel ve benzeri sebeplerle daha iyi refaha ulaşmak amacıyla çalışma izni veya yasal olarak göç edenler ile sosyal ve siyasal baskı, güvenlik kaygısı gibi benzeri mücbir etkenlerle iltica ya da sığınmacı olarak göç edenler arasında farklılaşmaktadır. Dolayısıyla, ilk kuşak göçmenlerin köken ülke ile olan bağın niteliği, göç öncesi, göç sırası ve sonrasında yaşananlarla ilişkilidir.

Göç sırasında ve sonrasında yaşananlıklar, göçün öncülerinin buldukları ev sahibi toplum içerisindeki sosyal örüntülerinin şekillenmesini de etkilemiştir. Göç sırasında göçün gerçekleşme biçimi ile bu süreçte yaşananların yanı sıra göç sonrası yerleşilen yerdeki sosyo-kültürel ve ekonomik hak mücadelesi, dışlanma ve sosyal baskı, ayrışma ve marjinalleşme gibi süreçler, ilk kuşak göçmen grupların kimlik ve aidiyet tanımlamalarında ve toplumun geri kalan çoğunluğuyla ilişkilerin düzenlenmesinde belirleyici olmuştur.

Türkiye'den Avrupa'ya giden ilk kuşak konuk işçiler, birtakım ekonomik kazanımlar elde ederek 'geri dönme' düşüncesiyle hareket etmişlerdir. Bu geri dönme düşüncesi, göçmen işçilere yönelik yasal düzenlemeleri de geciktirmiştir. Dolayısıyla, çeşitli iş alanlarında çalışmak üzere giden bu öncü işçi grupları, ev sahibi ülkelerde yaşadıkları çeşitli sorunlarla kendileri başa çıkmaya çalışmışlardır. Her ne kadar konaklama sorunu –yaşam standartlarından yoksun olumsuz koşullarda- iş alanlarına yakın misafirhaneler veya yurtlarda çözülmeye çalışılsa da iş dışı boş zaman aktiviteleri ciddi sorun doğurmuştur. İlk kuşak göçmenler ev sahibi ülkelerde dil öğrenme, gündelik hayata uyum, sağlık ve eğitim alanlarındaki sorunlar ve sahip oldukları dini ve kültürel pratiklerin ifasında yaşanan sıkıntılar gibi birtakım hususlarla mücadele etmek durumunda kalmışlardır. Öte yandan, yerli ve yerleşik toplum tarafından istenmeme, dışlanma, ayrımcılık gibi olumsuz durumlarla da başa çıkmaya çalışmışlardır (Turan, 1977).

Öncü/ilk kuşak Türk göçmenlerin sosyal statülerinin oluşumunda çeşitli faktörlerin etkisi bulunmaktadır. İlk olarak, yapılan işin niteliği yani mesleki pozisyon ifade edilebilir. Mesleki pozisyon, bireyin eğitim ve kültür seviyesiyle yakından ilişkilidir. Misafir işçi statüsünde Avrupa'ya gönderilen birinci kuşağın istihdamı, fabrikalar, ağır sanayi alanları, inşaat, madenler gibi eğitim ve nitelik gerektirmeyen alanlara yoğunlaşmıştır. Bunun yanı sıra, nitelikli ve vasıflı iş alanlarında çalışan ilk kuşak göçmen varlığı da bilinmektedir. Fakat ev sahibi devletlerin yabancı işgücü istihdamını en düşük seviyedeki mesleki pozisyonlar için düşünmesi, misafir işçi statüsünde bulunan ilk kuşak Türk göçmenlerin sosyal statüleri için dezavantaj oluşturmuştur (Turan, 1977). Yerli çoğunluk içinde azınlık ve öteki olma durumu, ilk kuşağın aleyhine işleyen bir olgu olarak her platformda karşılına çıktığı gibi, istihdam alanında da gözlemlenmiştir. Bunun sonucu olarak, özellikle Almanya'daki birinci kuşak Türk işçiler çoğunlukla 'ağır, kirli, riskli ve tehlikeli' iş alanlarına yönlendirilmişler, gelirlerini yükseltebilmek için fazla mesai, gece vardiyası, tatil günleri vs. çalışmak zorunda kalmışlar ve yerli ve diğer yabancı işçilere oranla daha düşük ücret dilimi üzerinden çalıştırılmışlardır (Turan 1977; Kaya ve Kentel, 2005). Dolayısıyla, birinci kuşak Türk göçmenlerin istihdam alanı, düşük mesleki pozisyon etrafında şekillenmiştir. Hiç kuşkusuz söz konusu düşük mesleki pozisyonda çalıştırılmalarında işçilerin dil bilmemesi önemli bir rol oynamıştır.

İlk kuşak Türk göçmenlerin sosyal statüleriyle ilişkili bir diğer hususta, tüketim standartlarıdır. Tüketim standardı, sahip olunan iş ve elde edilen kazançla doğrudan irtibatlıdır. Düşük mesleki pozisyon ve

düşük gelir dilimlerinde çalışan birinci kuşak Türk göçmenler, gelirlerinin önemli bir bölümünü tüketim harcamalarından kısarak tasarruf etmeye yönelmişlerdir. Zaten bu kişilerin Avrupa'da bulunma nedenleri ekonomik açıdan birtakım kazanımlar elde etmek ve sonrasında anavatana geri dönmektir. Bu nedenle, eş ve çocuklar anavatanda bırakılmıştır. Çalışıp tasarrufta bulunma amaçlı bir yaşam, bu kuşağın boş zaman faaliyetlerini sınırlamış ve sosyal hayattan izole olmalarını doğurmuştur. Turan'ın ifadesiyle (1977: 55), "tüketim harcamalarındaki zorunlu kısıtlama, düşük bir hayat standardına razı olmayı kaçınılmaz hale getirmiştir."

Göçmenlerin sosyal statüsüyle ilişkili bir diğer husus ise, azınlık olma durumudur. Yerleşik çoğunluk içerisinde azınlıkların kültürel kimlik farklılıkları, onların yabancı olarak görülme eğilimini güçlendiren bir husustur. Avrupa'daki ilk kuşak Türk göçmenler, gündelik hayatta, giyimlerinden yeme-içme alışkanlıklarına, ten renklerinden sosyo-kültürel davranışlarına kadar hemen hemen tüm alanlarda yabancı/öteki olma durumuyla karşı karşıya kalmışlardır.

Yabancı/öteki algısının oluşumunda iktisadi faktörlerin de rolü vardır. Göçün ilk zamanlarında öncü Türk işçiler, Avrupa ekonomisinin kalkınmasında itici bir güç olarak işlev görmüşlerdir. 1970'lerin ortalarında baş gösteren ekonomik durgunluk, ülkelerdeki yerleşiklerle sonradan gelenler arasında bir çatışma kaynağı oluşturmuştur. Gelir paylaşımı hususu, yerleşiklerin sonradan gelenleri istememe, dışlanma gibi bir bakışın oluşumuna katkı sağlamıştır.

Yabancı/öteki algısını besleyen bir diğer husus da Avrupa'da yükselen ırkçılık akımı ve eğilimidir. Örneğin, 1980'li yıllarda Almanya'da yaşayan yabancı gruplar içerisinde Türk topluluğu seçilip ayrıştırılarak ırkçı eylemlere hedef olmuştur. Türk göçmenlerin yoğunlaştığı bölgelerde duvarlara yazılan 'Türkler Defolun' (Türken raus!) sloganları, Türklerin ev ve iş yerlerine yönelik saldırılar gibi eylemler, yabancı/öteki algısını beslemiştir (Turan, 1997). Yabancıyı istememe ya da yabancı düşmanlığını besleyen bir diğer husus da yabancı veya öteki konumunda olan Türk göçmenlerin sayısal artışıdır. Yerleşik toplum içerisinde yabancı olanın sayısal artışı, imkânların paylaşımını daraltmaktadır. Zaman zaman Avrupa genelinde yaşanan ekonomik krizler, devletlerin ekonomik daralmaya girmesine, enflasyon artışına, işsizliğin yükselişine neden olmakta ve tüm bunlar da yabancı düşmanlığının yükselmesini tetiklemektedir.

Öte yandan, yerli çoğunluk içerisinde azınlık bir grup olarak var olma mücadelesi, öncü/ilk göçmen grupları getto halinde yaşamaya

itmiştir. Azınlıkların getto olarak bir arada yaşamalarında, yerli ve yerleşik toplumla kültürel kimlik üzerinden gerçekleşen çatışma ve farklılıkların yanında, köken ülkeden getirilen ortak kültür, dil, din gibi etkenler de belirleyici olmuştur.

Göç hareketini oluşturan bu öncü grup, sonrasında yaşanacak göç sürecinin kolaylaşmasına da zemin hazırlamıştır. Ulus ötesi göç dalgalarında, çoğunlukla öncü kuşakların göç tecrübesi zor ve sıkıntılı gerçekleşir. Yabancı bir ülkede azınlık olarak bulunma, ev sahibi ülkenin diline, dinine, kültürüne ve yaşam alışkanlıklarına yabancı olma gibi hususlar ilk kuşak göçmenler için zorlayıcı nedenlerdir. İlk göç dalgası, bazen sonrasındaki zincirleme insan hareketliliklerinin nedeni- dir. Öncü kuşak göçmenlerin ev sahibi ülkelerde oluşturdukları sosyal alanlar, iş sahaları, konaklama imkânları, dini ve sivil organizasyonlar, sonradan göç edenlerin bu hazır bulunuşluktan faydalanmalarını sağlar. Başka bir ifadeyle, yeni gelenler veya sonraki kuşaklar, birinci kuşağın hazırladığı sosyo-kültürel miras üzerine varlıklarını inşa ederler. Aile, arkadaşlık bağları, hemşericilik gibi sosyal ağlar vasıtasıyla gerçekleşen zincirleme göç dalgası sonucu yeni gelenlerin veya sonraki kuşakların yerleşim örüntülerinden iş sahalarına kadar hemen hemen tüm alanlar, ilk gelenlerle/öncülerle büyük oranda benzer ve yakın bir görünüm sergiler (Küçükcan, 1999; Coştu 2019).

İkinci Kuşak Göçmenler: Geri dönme amaçlı olarak gerçekleştiren ilk göç hareketi mensuplarının kalıcı olmaya başlamaları sonucu, gerek aile birleşimleri kanalıyla yanlarına aldıkları gerekse de buldukları ülkelerde doğan çocuklar *ikinci kuşak* içerisinde tanımlanır (Coştu, 2016). Bu yeni grubun varlığı, göçün geçicilikten artık kalıcılığa doğru dönüştüğünün de bir göstergesidir.

Mesleki pozisyon ve yaşam standardı bakımından buldukları ülke düzeyinin altında varlıklarını devam ettirmeye çalışan öncü kuşak göçmenler, aile birleşimiyle -anavatanda bıraktıkları eş ve çocuklarını yanlarına aldıklarıyla- yeni bazı sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Önceleri çalışılan iş yerlerine yakın misafirhane veya yurtlarda kalan göçün öncüleri, aileleriyle kalabilecekleri biraz daha geniş mekânlara doğru yönelmek durumunda kalmışlardır. Fakat kira giderlerini kontrol edebilmek ve çocuklarıyla birlikte yaşamlarını sürdürebilmek için buldukları bölgelerdeki daha alt yaşam koşullarına sahip alanlara yerleşmişlerdir. Yerleşik toplumun dışında basit bir yaşam odaklı yoğunlaşma beraberinde göçmen gettolarının oluşumuna kaynaklık etmiştir. Yerleşik halkla sosyal ve kültürel ilişkilerin geliştirilememesi de sosyal izolasyonu pekiştirmiştir (Turan, 1977).

İkinci kuşağın sosyal statüsünün oluşumunda, sosyalleşme süreciyle doğru orantılı olarak bulunulan ülkenin dilini konuşabilmenin belirleyici bir yönü bulunmaktadır. İkili anlaşmalar çerçevesinde Avrupa ülkelerine gelen ilk kuşak göçmenlere, gönderim aşamasında, herhangi bir dil öğretimi programı uygulanmamıştır. Gönderilen nitelsiz işçiler yanında nitelikli/vasıflı işçiler de dil bilmeme gerekçesiyle daha düşük mesleki pozisyonlarda çalışmak durumunda kalmışlardır. Göçün kalıcılığa döndüğünün anlaşılmasına rağmen, hala ilk kuşak göçmen gruplar arasında bulunulan ülke dilini konuşma çok alt düzeydedir.

İlk gelenlerin anavatanından getirdiği kültürel kod ile içerisinde sosyalleştikleri ülkelerin yerleşik kültürel kodu arasında kalan ikinci kuşağın kimlik algısı, farklı almaşıklar içerisinde heterojen bir yapıya sahiptir. Bu gruptakilerin iki dünya arasında gidip gelmeleri, onların kendilerini iki kültüre de aynı mesafede hissetmelerini sağlamıştır. Bu kuşağın kimlik algısında köken kültürle olan bağın yanında, içerisinde sosyalleşilen ortam belirleyicidir (Canatan, 1990; Turan, 1997; Abadan-Unat, 2006; Özmen, 2012; Göker, 2015).

İlk göçmen kuşağın köken ülkeyle olan bağı güçlü iken sonrakilerin köken ülke algısı yerini yavaş yavaş yaşanılan ülke gerçekliğine bırakmaya başlamaktadır. Bu husus, üçüncü ve sonraki kuşaklarda daha açık gözlemlenebilmektedir.

Üçüncü ve Sonraki Kuşak Göçmenler: Zamanla göçün süreklilik kazanması, yaşanılan ülkenin vatandaşlığına geçiş, hukuki kazanımlar, ilk gelenlerin cenazelerinin bulunulan ülkelere defnedilmesi, anavatanına geri dönüş ümidinin giderek zayıflaması gibi etkenler, ilk kuşağın torunlarının kimlik algısı üzerinde belirleyicidir (Gelekci ve Köse, 2011; Şahin, 2010; Şimşek, 2016). Yaşanılan ülkede doğan, büyüyen, eğitim alan, kısacası sosyalleşmesini tamamıyla ev sahibi toplumun hâkim kültürü içerisinde tamamlayan genç nesiller –ki bunlar çoğunlukla üçüncü ve sonraki kuşak olarak tanımlanır- kendilerini kimlik ve aidiyet olarak yerleşik ülke bağlamında ifade etme yolunu tercih edebilmektedirler. Üçüncü ve sonraki kuşağın kimlik algısında köken kültür, artık yaşanılan ülke kültürüyle tanımlanır hale gelmiştir. Bu kuşaktakiler çoğunlukla, etnik, dilsel, dinsel ve kültürel olarak yaşanılan ülkeyle tümünden bütünleşme sürecini tamamlamış ya da tamamlama aşamasındadır. Dolayısıyla, bu kuşaklardakileri göçmen olarak isimlendirmek de sorunludur (Çoştı, 2016). Bu gruptakilerin köken kültürle tek bağı konumundaki isimlerini dahi değiştirme cihetine gittikleri gözlemlenebilmektedir. Dolayısıyla, bu gruptakilerin toplumsal

bilinç ve zihniyet algılarının oluşumu bütünüyle göç sonrası ev sahibi toplumda yaşanan süreçlerle ilişkilidir.

Çoğunluk toplumunda azınlık olarak yaşayan göçmenlerin yerleşim örüntüleri hemen hemen benzerdir. Göçmenler, ev sahibi toplumda daha çok gettoları bir yapıya sahip bitişik veya kesişik bir yerleşim örüntüsü içerisinde yaşarlar. Hiç kuşkusuz bunda, yaşanan bölgelerdeki toplumun geri kalan kısmıyla olan kültürel, dinsel ve dilsel farklılıklar yanında, göç edinilen ülkeden getirilen ortak kültür, etnik köken ve hemşericilik gibi sosyal ağlar ile dinsel ve dilsel aidiyet benzerlikler belirleyici olmaktadır. Ayrıca göçmenlerin yerleşim örüntüsündeki benzerlikler, onları hemen hemen benzer iş kollarında istihdama, benzer sosyal, kültürel ve ekonomik faaliyetlerde bulunmaya yönlendirmektedir. Bu hususlar, çoğunlukla ilk kuşak göçmenlerin içerisinde bulunduğu sosyal gerçekliğe gönderme yapmaktadır. Bu gruptaki bireyler, daha çok marjinal ve izole topluluklar olarak kolektif olarak yaşadıklarından (burada dil bariyeri de önemlidir), toplumun geri kalan kısmıyla olan iletişim ve etkileşimleri de mesafeli ve sınırlıdır (Çoştu, 2016).

Tireli ya da melez kimliğe sahip neslin sosyal gerçekliği ise, kısmen ilk kuşakla benzerlikler taşımakla birlikte, daha çok heterojen bir yapı arz etmektedir. Bu gruptakilerin iki dünya arasında gidip gelmesi, onların kendilerini iki kültüre de aynı mesafede hissetmelerine zemin oluşturmaktadır. Buna karşın, ev sahibi toplum tarafından 'sonradan gelenler' ya da 'göçmen' olarak tanımlanmanın devam etmesi, öncü kuşaktaki dışlanmışlık psikolojisinin bu grupta da devam etmesine neden olmaktadır (Çoştu, 2016).

Üçüncü ve sonraki kuşak, kısmen ilk kuşağın karşılaştığı sorunlardan uzak kalsa da birlikte yaşam kültürü bağlamında kendilerine özgü birtakım problemlerle yüz yüze kalmaktadırlar. Her ne kadar içerisinde sosyalleştikleri hâkim topluluğun kültürel kodları baskın olsa da özellikle köken kültürle bağlarını sağlayan isimleri onlar için hala önemli bir sorun teşkil etmektedir. Bu husus, yerleşik egemen toplumun onlara bakışında belirleyici olmaktadır. Bu nedenle, bu gruptaki bireyler, dışlanma ve ayrımcılıktan uzak kalmak ve hâkim kültür ekseninde kendilerini tanımlayabilmek için köken kültürleriyle olan irtibatlarını tamamıyla koparma (isimlerin değiştirme) yolunu tercih edebilmektedirler. Zamanla köken ülkenin kültürel, dinsel ve dilsel kodlarından uzaklaşmakta ve yaşanan ülke temelli aidiyet algısı ağırlık kazanmaya başlamaktadır (Çoştu, 2016).

Sonuç

Göç öncesi, göç sırası ve sonrasında yaşanan süreçler Avrupalı Türklerin gündelik dini yaşamları, sosyal kimlik ve aidiyet yönelimlerinde belirleyicidir. Türkiye'den çeşitli Avrupa ülkelerine giden ilk kuşak/öncü göçmenlerin kimlik yönelimi köken kültürle olan bağa göre şekillenmektedir. Bu kuşak, çoğunlukla Türkiye ile Avrupa ülkeleri arasında yapılan ikili işgücü göçü anlaşmaları çerçevesinde geri dönme amaçlı gelenlerden oluşmaktadır. Bu insanların çoğunluğu belirli bir sosyal, kültürel, etnik ve dinsel kimlik ve karaktere sahip olarak göç sürecine dahil olmuşlardır. Dolayısıyla birinci kuşak buldukları ülkelerde, anavatanda edinilen ve getirilen kültürel kod içerisinde kolektif bir kimliğe sahip olarak yaşamaya çalışmıştır.

Geri dönme amaçlı olarak gerçekleştirilen ilk göç hareketi mensuplarının kalıcı olmaya başlaması sonucu, gerek aile birleşimleri kanalıyla yanlarına aldıkları, gerekse buldukları ülkelerde doğan çocuklarla göçmen nüfusu artmaya başlamıştır. Göçün süreklilik kazanmasında önemli bir faktör olarak ortaya çıkan bu nesil, ikinci ve/veya üçüncü kuşak olarak tanımlanır. Bu nesil, oldukça farklı yönelimler gösteren heterojen bir topluluğu oluşturur. Bu neslin içerisinde sosyalleştiği/yetiştiği ortamlar (ev içi sosyalleşme ile ev dışı -okul/sokak- sosyalleşme) sosyal kimliklerinde belirleyicidir.

Zamanla göçün süreklilik kazanması, yaşanan ülkenin vatandaşlığına geçişle elde edilen hukuki haklar gibi birtakım gelişmeler yaşanan ülkenin vatan olarak değerlendirilmesine zemin hazırlamıştır. Özellikle, sosyalleşmesini tamamıyla ev sahibi toplumun hâkim kültürü içerisinde tamamlayan üçüncü ve/veya sonraki kuşağın kimlik ve aidiyet yöneliminde yerleşik ülke belirleyici olmaya başlamıştır. Bu neslin çoğunlukla etnik, dilsel, dinsel ve kültürel olarak yaşanan ülkeye tümüyle uyum sağladığı ya da sağlama aşamasında olduğu söylenebilir. Bu gruptakileri göçmen olarak tanımlamak da sorunlu hale gelmiştir. Köken kültür artık yaşanan ülke kültürüyle tanımlanır hale gelmiştir.

Avrupalı Türklerin gündelik dini hayatları ise, belli bir dinî mekân (cami, dergâh, cemevi) merkezli örgütlenmiş ve kendine özgü bir 'cemaat' yapılanması içerisinde teşkilatlanmış dini-sivil yapılar çevresinde şekillenmektedir. Dini söylem içeriklerinden yürüttükleri faaliyetlere kadar her bir oluşum, çoğunlukla Türkiye kökenli dini grup ve cemaatlerin birer izdüşümü görünümündedir. Ev sahibi ülkenin tanıdığı yasal meşruiyet zemini içerisinde, kendi bütünlüklerini koruma ve kültürel çözülmeye engel olma amaçlı dinsel, kültürel ve eğitsel

faaliyetler yürütmektedirler. Söz konusu bu sosyo-dini mekanlar vasıtasıyla göçmenlere yönelik yürütülen faaliyetler, hem dini ve kültürel kimliğin korunmasına ve iç dayanışmanın artmasına hem de yaşanan ülkeye uyum sürecine katkı sağlamaktadır. Öte yandan, bu faaliyetlerin ikinci ve üçüncü kuşağın, gizli veya aşikâr bir biçimde, karşı karşıya kaldığı asimilasyonun etkisini minimize etmeye yönelik yürütülmesi de duyarlı ailelerin bu sosyal mekânları doğal ve alternatifsiz birer sığınak olarak görmelerine neden olmaktadır. Bu dini sivil örgütlenmelere yakın duran ya da faaliyetlerine bir şekilde iştirak eden topluluk üyeleri kültürel ve dinsel kimliklerini korumada başarılıdırlar. Bu mekânlarla bağlantılı olmayan ya da seküler bir hayat tarzını tercih edenler ise, millî ve dini kimliklerini zamanla kaybetmekte, dilsel ve kültürel alışkanlıklar bakımından ev sahibi toplum içerisinde açık bir biçimde asimilasyona uğrayabilmektedir.

Kaynakça

- Abadan-Unat, N. (2006). *Bitmeyen Göç Konuk İşçilikten Ulus-Ötesi Yurttaşlığa*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akıncı, M. A. (2014). "Fransa'daki Türk Göçmenlerin Etnik ve Dini Kimlik Algıları", *Bilig*, 10, 29-58.
- Anık, M. (2011). *Çokkültürlü Bir Toplumda Kimlik Algısı: İsveç'te Yasayan Türk Göçmenleri Örneği*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bakırcı, M. (2019). *Üç Nesil Üç Hayat; Dini ve Kültürel Değişim*, İstanbul: Bir Yayıncılık.
- Canatan, K. (1990). *Göçmenlerin Kimlik Arayışı –Konuk İşçilikten Yerleşik Göçmenliğe-*, İstanbul: Endülüs Yayınları
- Çelik, C. (2008). "Almanya'da Türkler: Sürekli Yabancılaşma, Kültürel Çatışma ve Din", *Milel ve Nihal*, 5 (3), 105-142.
- Coştu, Y. (2016). "Göçmenlerin Kimlik Arayışı; Avrupalı Türkler Örneği", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (2), 533-546.
- Coştu, Y. (2018). *İngiltere'de Türkler: Dinsel Yapı ve Organizasyonlar*. Ankara: Araştırma Yayınları
- Coştu, Y. (2019). *Migration and Religion: Euro-Turks*. Beau Bassin: Lap Lambert Academic Publishing.
- Demir, Ö. ve M. Acar. (1997). *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Gelekçi, C. ve A. Köse. (2011). *Misafir İşçilikten Etnik Azınlığa Belçika'daki Türkler*, Ankara: Phoenix Yayınları.

- Göker, G. (2015). *Göç Kimlik Aidiyet; Kültürlerarası İletişim Açısından İsveçli Türkler*, Konya: Literatür Academia.
- Kaya, A. ve F. Kentel. (2005). *Euro-Türkler: Türkiye ile Avrupa Birliği Arasında Köprü Mü Engel mi? Almanya –Türkleri ve Fransa Türkleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Çalışma*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kaya, A. ve F. Kentel. (2008). *Belçika Türkleri Türkiye ile Avrupa Birliği Arasında Köprü Mü, Engel mi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kaya, A. (2015). "Euro-Türkler, Kuşaklararası Farklılıklar, İslam ve Entegrasyon Tartışmaları", *Göç Araştırmaları Dergisi*, 1 (1), 44-79
- Küçükcan, T. (1999). *Politics of Ethnicity, Identity and Religion Turkish Muslims in Britain*, Aldershot: Ashgate.
- Küçükcan, T. (2004). "The Making of Turkish-muslim Diaspora in Britain: Religious Collective Identity in a Multicultural Public Sphere", *Journal of muslim Minority Affairs*, 24 (2), 243-258.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*. Çev. O. Akınhay & D. Kömürcü, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Önal, R. (2016). *Avrupa'da İslam ve Müslüman Azınlıklar –Çokkültürlülük & İslamfobi & Dinler arası Diyalog- Norveç Örneği*, Bursa: Emin Yayınları.
- Özmen, N. (2012). *Çokkültürlü Toplumda Sosyal Entegrasyon ve Din*, İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Perşembe, E. (2005). *Almanya'da Türk Kimliği Din ve Entegrasyon*, Ankara: Araştırma Yayınları.
- Penninx, R. ve H. Van Renselaar. (1976). "Bugünkü Avrupa Ekonomisinin Durgunluktan Önceki ve Sonraki Türk İşçi Göçünün Evrimi", içinde, *Göç ve Gelişim*, N. Abadan-Unat, R. Keleş, R. Penninx, H. Van Renselaar, L. Van Velzen, L. Yenisey, çev. Ü. Oskay, Ankara: Ajans-Türk Matbaacılık Sanayi.
- Sirkeci, İ., T. Bilecen, Y. Çoştu, ve dğr., (2016). *Little Turkey in Great Britain*, **London**: Transnational Press London,
- Şahin, B. (2010). "Almanya'daki Türk Göçmenlerin Sosyal Entegrasyonunun Kuşaklar Arası Karşılaştırması: Kültürleşme", *Bilig*, 55, 103- 134.
- Şimşek, D. (2016). *Uluslararası Kimlikler Londra'da Kıbrıslı Türk, Kürt ve Türk Göçmen Çocukları*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Triandafyllidou, A. (2010). "Muslims in 21 st Centruy Europe", *Muslims in 21 st Centruy Europe Structural and Cultural Perspectives*, Ed. A. Triandafyllidou, (1-26), New York: Routledge.
- Turan, K. (1997). *Almanya'da Türk Olmak*, Ankara: Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Başkanlığı Yay.

Yazgan, P. (2010). *Danimarka'daki Türkiye Kökenli Göçmenlerin Aidiyet ve Kimlikleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

<https://assets.pewresearch.org/wp-content/uploads/sites/11/2011/01/FutureGlobalMuslimPopulation-WebPDF-Feb10.pdf> (Erişim tarihi: 09.10.2023).

http://www.mfa.gov.tr/yurtdisinda-yasayan-turkler_.tr.mfa (Erişim tarihi: 25.10.2023).